

Maria Witek (Szczecin)
Waldemar Witek (Szczecin)

Budownictwo folwarczne gminy Brojce¹

Wstęp

Zespoły rezydencyjno-folwarczne, czy folwarczne stanowią dominujący element w krajobrazie kulturowym obecnej gminy Brojce. Jest to pochodna określonych uwarunkowań historycznych (w tym własnościowych), gospodarczych i społecznych. W średniowieczu ziemie te należały - w większości - do rodziny von Manteuffel² oraz częściowo do klasztoru w Białobokach (następnie w posiadaniu rodzin rycerskich)³. Obszar ten obejmuje równinne tereny, położone po obu stronach rzeki Mołstowy, w sąsiedztwie historycznych traktów do Gryfic, Trzebiatowa i Karlina. Dogodne warunki naturalne związane z uprawą roli były jednym z decydujących czynników średniowiecznego osadnictwa⁴. W tym okresie założono większość – zachowanych do czasów współczesnych - wsi⁵, charakteryzujących się owalnicowym rozplanowaniem przestrzennym (np. Pruszcz, Tapadły), ulicowo-placowym (np. Kiełpino – nad jeziorem) lub ulicowym (np. Mołstowo). W kolejnych stuleciach stopniowo powiększały się dobra rycerskie i rozwijała się gospodarka folwarczna oparta na pańszczyźnie.

W XIX wieku, po reformie uwłaszczeniowej, nastąpił dynamiczny rozwój gospodarki rolnej, której podstawą był folwark⁶ oraz proces kształtowania się dużych zespołów rezydencyjno-folwarcznych, których elementy przetrwały do czasów współczesnych. W tym okresie powstało kilka, nowych folwarków, zakładanych na tzw. surowym korzeniu (np. Cieszyce (1829 r.), Karwin (1835 r.), Uniestowo (1940 r.)). W końcu XIX wieku⁷ największe

¹ Niniejszy artykuł stanowi kontynuację badań autorów nad budownictwem folwarcznym w krajobrazie kulturowym obecnego powiatu gryfickiego. Dotychczas zostały opublikowane zostały wyniki badań dotyczące gminy Gryfice (M.W. Witek, *Charakterystyka budownictwa folwarcznego w gminie Gryfice. Architektura niedoceniana, czy niedostrzegana*, w: *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2008*, red. J. Kochanowska, Pruszcz Gdański – Trzebiatów 2009) i Płoty (M.W. Witek, *Typologia budownictwa folwarcznego w gminie Płoty*, w: *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2009*, red. J. Kochanowska, Pruszcz Gdański – Trzebiatów 2010).

² m.in. Brojce, Kiełpino, Pruszcz, Smokęcino, Tapadły.

³ np. Dargosław, Mołstowo – później w posiadaniu rodziny von Wacholz.

⁴ Obecnie użytki rolne stanowią aż 72 % powierzchni terenu gminy.

⁵ patrz: H. Berghaus, *Landbuch des Herzogthums Pommern und des Fürstenthums Rügen*, Th. II, Bd VI, Anklam 1870.

⁶ Folwark rozumiany jako to duża posiadłość ziemska obejmująca grunty orne, łąki i pastwiska, wraz z przynależącymi do niej budynkami gospodarczymi, działająca w oparciu o pracowników najemnych (lub odrabiających pańszczyznę), a produkty rolne przeznaczone były głównie na zbył.

⁷ patrz *Pommersches Güter-Adressbuch*, Stettin 1892.

majątki liczyły ok. 800 ha (np. Dargosław - 827 ha, Strzykocin - 832 ha), a niewielkie folwarki posiadały ok. 200 ha (np. Łatno – 188 ha, Pruszcz – 190 ha). Dominowała hodowla owiec oraz produkcja zbóż, co miało swoje odzwierciedlenie w ówczesnej zabudowie folwarcznej.

W okresie 2. połowa XIX – 1. połowa XX wieku nastąpiły liczne zmiany własnościowe, które wynikały z ogólnych praw rynkowych i obrotu handlowego, jak również wiązały się z łączeniem posiadłości w ramach koligacji rodzinnych. Właścicielami majątków, czy folwarków byli zarówno przedstawiciele rodów szlacheckich (np. von Blittersdorf – Mołstowo, Cieszyce, von Gloxin – Stołąż), osoby prywatne (np. Birbaum – Dargosław, Łatno, Tapadły), czy państwo - stadnina koni w Żukowie. Od początku XX wieku widoczny był stały wzrost pogłowia bydła i nierogaczyny oraz koni jako siły pociągowej i pod wierzch. W 1939 roku w największym majątku w Strzykocinie⁸, którego areał wynosił 950 ha, hodowano 250 szt. bydła, aż 550 szt. owiec oraz kozy (133 szt.), świnie (120 szt.) i konie.

W 1945 roku wiele zespołów pofolwarcznych zostało przejętych przez wojsko polskie i radzieckie (np. Uniestowo, Strzykocin), jako „naturalne” zaplecze aprowizacyjne dla armii. Po upaństwowieniu zarządzane były przez Państwowe Nieruchomości Ziemskie, a od 1949 roku przez Państwowe Gospodarstwa Rolne; za wyjątkiem Darżewa i Kiełpina, które – po parcelacji – były własnością rolników indywidualnych. Zespół w Żukowie wchodził w skład Stadniny Koni Nowielice. Około 1970 roku większość zespołów pofolwarcznych zostało przejętych przez Szczecińskie Przedsiębiorstwo Hodowli Roślin i Nasiennictwa. Od 1991 roku całość państwowej gospodarki rolnej weszła w skład zasobu Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, a następnie została włączona w strukturę Agencji Nieruchomości Rolnych. Obecnie większość nieruchomości ziemskich i zespołów pofolwarcznych jest dzierzawiona, m.in. przez spółki, a także stanowi własność prywatną.

Na obszarze obecnej gminy Brojce udokumentowano 19 założeń folwarcznych⁹, w tym z zabytkowymi dworami, pałacami¹⁰ i parkami¹¹. W wyniku zmian geopolitycznych, gospodarczych i technologicznych wiele zespołów zabudowy folwarcznej uległo dekompozycji (np. Brojce, Darosław, Grąd), modernizacji (np. Strzykocin, Uniestowo), a nawet zniszczeniu (np. Łatno, Przybiernów, Raciborów). Tylko pojedyncze zespoły folwarczne lub obiekty w ramach podwórzy gospodarczych oraz domy robotników

⁸ Niekammer`s *Landwirtschaftliche Güter-Adressbücher*, Bd. 1 Pommern, Leipzig 1939, s. 191.

⁹ w formie kart ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa, oprac. T. Kubiak, 1999 r. (m-pis WUOZ Szczecin).

¹⁰ K. Kroman, *Katalog XIX-wiecznych dworów i pałaców woj. szczecińskiego. Gm. Brojce*, PKZ Szczecin 1987 (m-pis WUOZ Szczecin).

¹¹ G. Engel, *Parki Gm. Brojce. Dokumentacja ogólna dendrologiczno-techniczna*, Szczecin PKZ 1976 (m-pis WUOZ Szczecin); Z. Sobisz, *Parki wiejskie gminy Brojce*, w: *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2005*, red. J. Kochanowska, Wólczkowo – Szczecin 2005, s. 146-153

folwarcznych są użytkowane zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem.

2. Charakterystyka układów przestrzennych

W sensie historyczno-przestrzennym zespoły rezydencyjne, czy folwarczne zostały wkomponowane w średniowieczne wsie o założeniu owalnicowym (np. Pruszcz, Tapadły) lub ulicowo-placowym (np. Kiełpino), doprowadzając do częściowego przekształcenia pierwotnej kompozycji. Stawały się także – obok kościołów - dominantą w strukturze wsi. XIX-wieczne folwarki (np. Cieszyce, Grąd, Karwin, Uniestowo) lub na nowo zorganizowane założenia rezydencyjno-folwarczne (np. Strzykocin) miały formę krótkich ulicówek lub niewielkich osad z dominującym podwórzem gospodarczym.

Główną cechą historycznych kompozycji zespołów folwarcznych była ich funkcjonalność i swoisty ład przestrzenny. Zabudowa tworzyła - z reguły - zwarte wnętrza architektoniczne, o geometrycznych kompozycjach przestrzennych, zaakcentowanych osiami widokowymi. Formy zabudowy i architektura zostały zdeterminowane przez użytkową funkcję budynków, w których od 2. połowy XIX wieku wykorzystywano trwałe materiały budowlane (kamień, cegła, a nawet żeliwo, stal i beton), nowoczesne rozwiązania konstrukcyjne (w tym w oparciu o wzorniki¹²) oraz elementy detalu architektonicznego - zgodnie z aktualnymi trendami w architekturze.

W zespołach pofolwarcznych na obszarze gminy Brojce dominowały trzy typy kompozycji przestrzennej:

- 1) dwa podwórza gospodarcze, ulokowane w różnych częściach wsi (np. Brojce), po jednej stronie drogi (np. Mołstowo) lub po obu stronach drogi wiejskiej, w tym naprzeciw siebie (np. Dargosław, Strzykocin);
- 2) geometryczne (czworoboczne) - zamknięte, z dworem i parkiem na osi założenia oraz kolonią mieszkalną przy drodze wiejskiej lub przy podwórzcu (np. Tapadły, Uniestowo, Żukowo);
- 3) geometryczne, w kształcie podkowy otwartej w osi drogi dojazdowej (np. Cieszyce, Karwin lub poprzecznie do drogi wiejskiej (np. Stołąż); podwórza te dominowały w obrębie małych folwarków.

Zespoły zabudowy gospodarczej zostały zakomponowane według powtarzalnych, funkcjonalnych schematów, które sprowadzały się do następującej zasady: wzdłuż jednego boku podwórza lokowane były budynki o charakterze inwentarskim (stajnie, obory, chlewnie, owczarnie), a po przeciwległej stronie znajdował się ciąg budynków magazynowych, w tym stodoły zamykające podwórze od strony drogi wiejskiej z bezpośrednimi przejazdami przez

¹² L. Tiedemann, *Das Landwirtschaftliche Bauwesen*, Hale 1898.

stodolne klepiska. Uzupełnieniem podwórzcy były wolnostojące budynki przemysłowe lub zaplecza technicznego oraz tzw. mała architektura – wagi, trafostacje, silosy - piwnice. W przypadku zespołów folwarcznych zakomponowanych w dwóch podwórzach, poszczególne funkcje zostały rozdzielone na część inwentarską i magazynowo-składową; poza dziedzicem lokowano gorzelnię (np. Smokęcino).

Kolonie mieszkalne dla robotników folwarcznych stanowiły z reguły zwarte, liniowe ciągi zabudowy, rozlokowane po jednej lub obu stronach drogi wiejskiej, złożone z wielorodzinnych domów i towarzyszącym nim budynków gospodarczych.

3. Typologia zabudowy folwarczej

Zabudowa folwarcza składała się z następujących grup budynków:

- 1) budynki wielofunkcyjne,
- 2) budynki inwentarskie,
- 3) budynki magazynowo-składowe,
- 4) budynki przemysłowe / zaplecza technicznego,
- 5) budynki mieszkalne.

Na terenie gminy Brojce w zabudowie pofolwarczej (gospodarczej i mieszkalnej) odnotowano¹³ obiekty wzniesione w okresie od połowy XIX do drugiej ćwierci XX wieku (dominują budynki z początku XX wieku oraz z lat 20. i 30. XX wieku.), murowane (cegłane lub kamiennie-cegłane) i sporadycznie z fragmentami ścian ryglowych lub drewnianych (odeskowanych), o regularnych kompozycjach elewacji, z elementami skromnej dekoracji architektonicznej (cegłane gzymsy, opaski i lizeny) oraz historycznej stolarki okiennej i drzwiowej. Budynki charakteryzują się dużą różnorodnością form architektonicznych, skali oraz zastosowanej dekoracji i wystroju, często o niewielkiej wartości jednostkowej, tworzącej jednakże harmonijne zespoły lub wnętrza o cechach indywidualnych. W sensie konstrukcyjnym obiekty te cechuje solidność rzemiosła budowlanego, z wykorzystaniem naturalnych walorów budulca - czego dowodem są starannie opracowane elewacje. Cechą charakterystyczną budynków gospodarczych jest modularność, wynikająca z powtarzalnego układu modułów konstrukcyjnych, dostosowanych do funkcji obiektu, a w wypadku domów – jest to segmentowość, związana z powtarzalnymi (a nawet symetrycznymi) planami poszczególnych mieszkań.

3.1. Budynki wielofunkcyjne

W hodowli zwierząt, tak zamkniętej jak półotwartej, naturalną koniecznością była

¹³ na podstawie dokumentacji konserwatorskich (T. Kubiak, karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, 1990 r.) oraz wizji terenowej – październik 2010 r.

kwestia gromadzenia i przechowywania pasz suchych; praktycznie każdy budynek inwentarski posiadał magazyn w przestrzeni strychowej. W budynkach tych występowały także pomieszczenia do przygotowania karmy, zaplecza technicznego, przechowywania mleka, a także dla obsługi. Można powiedzieć, że były to budynki wielofunkcyjne, ale w takim przypadku główny profil hodowlany określał przeznaczenie obiektu. Oprócz tego w obrębie podwórzy folwarcznych wznoszono inne, wielofunkcyjne budynki, gdzie wewnątrz podzielone było na kilka części o charakterze inwentarskim, technicznym, czy magazynowym. Obiekty te stanowiły uzupełnienie zasadniczego profilu gospodarczego lub umożliwiały racjonalne wykorzystanie przestrzeni podwórza dla pełnego programu rolnego pod jednym dachem.

W tej grupie na szczególną uwagę zasługuje obora w Kiełpinie oraz obora ze stodołą w Cieszycach i Grądzie.

Obora w Kiełpinie wzniesiona została w końcu XIX wieku, założona na planie prostokąta, o wymiarach 65 x 14 m, z dwiema przybudówkami w ścianie południowej oraz wejściami od strony podwórza i szczytu północnego. Jest to budynek murowany z cegły ceramicznej, nietynkowany, parterowy z obszernym poddaszem składowym (podwyższonym o ściankę kolankową), nakryty wysokim dachem dwuspadowym. Główną część wnętrza zajmuje obora, z poprzecznym układem stanowisk, (...) ganków i żłobów oraz wzdłużnym (przyściennym) gankiem komunikacyjnym prowadzącym do paszarni. W północnej części budynku znajduje się stajnia oraz garaż i kurnik.

W Cieszycach większą część budynku zajmuje obora, o poprzecznym układzie funkcjonalnym, a część zachodnią zajmuje trzyklepiskowa (przejazdowa) stodoła z jednym sąsiekiem. Budynek podłodzi z początku XX wieku, wzniesiono go z cegły silikatowej (z ceramicznymi gzymsami i nadprożami). Zasadniczą część budynku w Grądzie zajmuje jednoklepiskowa stodoła, z obszernym sąsiekiem (pod którym znajduje się też piwnica), zaś niewielka obora ma wzdłużny układ stanowisk oraz ganków i jest skomunikowana z klepiskiem. Budynek datowany na początek XX wieku, wzniesiony został z cegły ceramicznej, nakryty płaskim dachem 2-spadowym, z poddaszem składowym nad oborą.

3.2. Budynki inwentarskie

W zabudowie wszystkich podwórzy folwarcznych budynki inwentarskie stanowiły dominujący komponent struktury przestrzennej. W tej kategorii dominującym typem są budynki dla bydła, tj. obory, cielętniki, jałowniki i bukaciarnie (w tym ze składowymi, magazynowymi) poddaszami. Inne obiekty inwentarskie to: budynki wielofunkcyjne (łącznie pod jednym dachem różne kategorie zwierząt), stajnie, chlewnie i owczarnie - z reguły wtórnie zaadaptowane do innych funkcji. Po 1945 roku (i współcześnie) wiele obiektów

przystosowano do nowych (nieinwentarskich) funkcji, np. magazynowych, czy warsztatowych; część pozostaje nieużytkowana.

O b o r y

Rozwój hodowli bydła w XIX wieku umożliwiły przede wszystkim reformy agrarne oraz znaczne zapotrzebowanie na przetwory mięsne w wyniku wzrostu demograficznego. W tym okresie upowszechniano rośliny pastewne stosowane do chowu zwierząt w budynkach zamkniętych oraz systematycznie dbano o uszlachetnianie ras i higienę zwierząt. Jednak do lat 70. XIX wieku hodowla bydła pozostawała w cieniu owczarstwa.

Obory to obiekty przeznaczone do hodowli towarowej (w warunkach zamkniętych), wielkokubaturowe, założone na planie prostokątów, których szerokość wynosi z reguły około 14 metrów, zaś długość waha się w granicach od 40 do 80 metrów. W sensie formalnym są to budynki parterowe, podwyższone o ściankę kolankową, z obszernymi poddaszami składowymi, nakryte dachami dwuspadowymi. Wszystkie obory wzniesione zostały w okresie 4 ćwierć XIX – 1 ćwierć XX wieku i charakteryzują się dość powtarzalnymi formami architektonicznymi oraz jednorodną kompozycją elewacji, zdeterminowaną funkcjonalnym układem wnętrza, z wejściami od strony podwórza. W rozplanowaniu wnętrza dominuje poprzeczny układ stanowisk, ganków gnojowych i żłobów, z przyściennymi gankami komunikacyjnymi – np. obory w Darzewie, Grądzie, Tapadłach, Uniestowie.

Na tym tle wyróżnia się obora w Strzykocinie. Pierwotnie była to owczarnia, wzniesiona około 1880 roku, na planie prostokąta o wymiarach 81 x 14 metrów, wybudowana z kamienia i cegły, ze wzdłużnym układem stanowisk (o czym świadczą zamurowane otwory w szczycie wschodnim). Około 1910 roku budynek został rozbudowany w kierunku północnym (o sześć metrów) oraz zmieniono organizację wnętrza. W obrębie korpusu wydzielono poprzeczne stanowiska dla bydła, z centralną paszarnią, a w przybudówce umieszczono jałownik, magazyn i mleczarnię. Na uwagę zasługuje drewniana konstrukcja stropów z rzędami słupów i podciągów oraz system poideł. Regularne podziały elewacji podkreślono estetycznym połączeniem kamiennego i ceglanego budulca, z elementami detalu architektonicznego w postaci ceglanych nadproży i gzymsów.

O w c z a r n i e

Do końca XIX wieku hodowla owiec stanowiła podstawową gałąź produkcji zwierzęcej w majątkach ziemskich¹⁴. Pierwotnie dominowała hodowla owiec wełnistych, a od 2. połowy XIX wieku zaczęto rozwijać hodowlę uszlachetnionych odmian mięsnych.

¹⁴ Porównaj dane statystyczne zawarte w: H. Berghaus, *Landbuch des Herzogthums Pommern und des Fürstenthums Rügen*, Th. II, Bd VI, Anklam 1870 i Niekammer's *Landwirtschaftliche Güter-Adressbücher*, Bd. 1 Pommern, Leipzig 1939.

Owczarnie lokowane były na obrzeżach podwórzy folwarcznych (np. Darosław, Smokęcino) lub przy drogach dojazdowych (np. Mołstowo). Były to budynki wielkokubaturowe, masywne, murowane (kamiennie-ceglane), o wzdłużnym układzie funkcjonalnym, które w XX wieku adaptowano na obory (np. Strzykocin, Dargosław).

Współcześnie na obszarze gminy Brojce nie odnotowano użytkowanego - zgodnie z pierwotną funkcją - budynku owczarni. Owczarnie w Mołstowie i Smokęcinie zostały wyburzone, a owczarnie w Strzykocinie i Dargosławiu zaadaptowano na obory – obecnie są w stanie ruiny.

C h l e w n i e

Od drugiej połowy XIX wieku datuje się rozwój towarowej hodowli trzody chlewnej, co wiązało się przede wszystkim ze wzrostem uprawy roślin pastewnych i okopowych oraz możliwością ich składowania. Na potrzeby hodowli wydzielono pomieszczenia w budynkach ogólnoinwentarskich lub wznoszono nowe obiekty. Po 1945 roku na chlewnie zaadaptowano część dawnych budynków stajennych (np. Łatno).

Współcześnie oryginalna, niewielka chlewnia folwarczna zachowana jest w Kiełpinie. Budynek wzniesiony został w latach 10. XX wieku, murowany z cegły silikatowej, parterowy, nakryty płaskim dachem dwuspadowym, ale z obszernym poddaszem składowym, powiększonym o ściankę kolankową. Elewacje dzielone są rytmem okien oraz pojedynczymi drzwiami, zaakcentowane gzymsami nadokiennymi oraz międzykondygnacyjnym. Wnętrze podzielone jest na kojce i boksy, z krzyżującym się układem komunikacyjnym.

S t a j n i e

Stały wzrost zapotrzebowania na konie jako siłę pociągową oraz koni pod wierzch przyczynił się do budowy oryginalnych budynków, które lokowano w bezpośrednim sąsiedztwie dworów czy pałaców (np. Łatno, Strzykocin, Uniestowo). W mniejszych założeniach folwarcznych pomieszczenia stajni wydzielano w ramach budynków ogólnoinwentarskich (np. Kiełpino). Po 1945 roku budynki te (a zwłaszcza stajnie koni pod wierzch) zaadaptowano do innych celów – np. na chlewnię w Łatnie. Były to niewielkie budynki, murowane z cegły ceramicznej, parterowe z poprzecznym układem wnętrza oraz obszernymi (w tym dwukondygnacyjnymi) poddaszami, pełniącymi funkcje składu pasz suchych i zboża. Współcześnie nie zachowała się żadna, wolnostojąca stajnia; jedynie w wielofunkcyjnym budynku w Kiełpinie wydzielone jest pomieszczenie stajenne, z gankiem na osi krótkiej.

3.3. Budynki magazynowo-składowe

Od połowy XIX wieku produkcja zbóż stała się jednym z głównych kierunków w

gospodarce folwarków¹⁵. Systematyczny wzrost plonów (w tym w oparciu o podniesienie kultury rolnej) i zapotrzebowania na zboże i pasze wymagał odpowiednich spichlerzy – magazynów, czy stodół.

Spichlerze

Na obszarze gminy Brojce odnotowano kilka, oryginalnych – pod względem formy, jak konstrukcji – spichlerzy, przy czym obecnie zachowały się zaledwie trzy (Dargosław, Stołąż, Tapadły). Historycznie najciekawiej prezentował się magazyn zbożowy (z częścią mieszkalną) w Strzykocinie oraz spichlerz w Mołstowie; oba budynki wyburzono po 1990 roku.

Budynek ze Strzykocina ulokowany był w bezpośrednim sąsiedztwie dworu, wzniesiony w 3 ćwierci XIX wieku, o murowano-ryglowej konstrukcji, z częścią mieszkalną w przyziemiu oraz dwukondygnacyjnym magazynem zbożowym. W Mołstowie był to klasyczny spichlerz, wybudowany w latach 20. XX wieku, dwukondygnacyjny, nakryty dachem mansardowym, z dwiema kondygnacjami magazynowymi w przestrzeni poddasza oraz wieżową klatką schodową.

Spichlerz w Dargosławiu (dostawiony do owczarni) datowany jest na lata 10. XX wieku, murowany z cegły ceramicznej, dwukondygnacyjny, nakryty wysokim dachem dwuspadowym, z trzema kondygnacjami magazynowymi w przestrzeni poddasza.

Spichlerz w Tapadłach pochodzi z 1891 roku, również murowany z cegły ceramicznej, parterowy, nakryty dachem dwuspadowym, z dwukondygnacyjnym poddaszem, podwyższonym o ściankę kolankową; w przyziemiu znajdowały się pomieszczenia ogólnogospodarcze.

Stodoły

Stodoły w zespołach folwarcznych stanowiły jeden z głównych elementów kompozycji przestrzenno-użytkowej; po 1945 roku adaptowano je również na magazyny, garaże dla maszyn rolniczych. Są to z reguły budynki wielkokubaturowe, z kilkoma przejazdami na osi krótkiej o stosunkowo prostej formie architektonicznej. Na obszarze gminy Brojce występuje kilka obiektów, o zróżnicowanej formie architektonicznej i konstrukcji.

Stodoła w Kiełpinie została wzniesiona w mieszanej konstrukcji (przyziemie z kamienia, ściany z cegły, a szczyty ryglowe), wybudowana w 4 ćwierci XIX wieku, o łączonym programie użytkowym – z przejazdowymi klepiskami, wozownią, warsztatem, o nieregularnej kompozycji i wystroju elewacji.

Stodoła w Tapadłach pierwotnie wybudowana została w konstrukcji ryglowej (4 ćw. XIX w.),

¹⁵ W. Stępiński, *Gospodarka rolna*, w: *Historia Pomorza*, red. S. Salmanowicz, Toruń 2000, t. 4, s. 155-207.

i przemurowana – w większości - cegłą ceramiczną i silikatową (l. 20. XX w.), o przekształconym układzie wnętrza, zaadaptowana na magazyn.

Stodoła w Mołstowie jest to typowy obiekt z 1 ćwierci XX wieku, lokowany bezpośrednio przy drodze wiejskiej, z wieloprzejazdowymi klepiskami (dwa ciągi po trzy przejazdy), murowana, tynkowana, nakryta płaskim dachem; obiekt po 1945 roku zmodernizowano.

3.4. Budynki przemysłowe / zaplecza technicznego

Ważnym elementem zabudowy zespołów folwarcznych były budynki przemysłowe (głównie gorzelnie) i zaplecza technicznego, o małokubaturowych formach, ale stanowiące ciekawy akcent w kompozycji przestrzennej.

G o r z e l n i e

Na badanym obszarze zachowały się dwie gorzelnie, o oryginalnych formach architektonicznych oraz wystroju i wyposażeniu.

Gorzelnia w Brojcach pochodzi z 4 ćwierci XIX wieku, murowana z cegły ceramicznej, o stosunkowo zwartej bryle, trzykondygnacyjna. Pierwotnie obudowana była niewielkimi przybudówkami, z wolnostojącym kominem i kotłownią. Przyziemie i część wyższych kondygnacji pełniły funkcje produkcyjne, a na poddaszu znajdowały się magazyny.

Gorzelnia w Smokęcinie wybudowana została w końcu XIX wieku, poza podwórzem folwarcznym – pośrodku wsi; brak potwierdzonego związku tego obiektu z dawnym folwarkiem. Jest to budynek murowany z cegły ceramicznej, wielobryłowy, jedno-, dwu- i trzykondygnacyjny, podpiwniczony, nakryty spłaszczonymi dachami dwu- i jednospadowymi. Obrys całego budynku ma wymiary około 40 x 21 metrów. W głównej części (korpus z ryzalitem) mieściła się aparatornia z fermentownią, w piwnicy – słodownia, a na piętrze – mieszkanie. Od zachodu przylegała kotłownia z cylindrycznym kominem, a od południa magazyn z halą odpraw i biurem oraz magazyn na ziemniaki. Elewacje budynku zaakcentowane były narożnymi lizenami, gzymsami pilastymi oraz odcinkowymi.

B u d y n k i t e c h n i c z n e

Na obrzeżach podwórzzy folwarcznych lub poza dziedzińcami lokowane były budynki zaplecza technicznego. Na szczególną uwagę zasługują kuźnie w Tapadłach i Strzykocinie – obie ulokowane poza podwórzami. Kuźnia w Tapadłach pochodzi z 1 ćwierci XX wieku, jest budynkiem jednobryłowym, mieszczącym obecnie mieszkanie i remizę - w dawnej części warsztatowej.

W Stołążu, w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu posadowiony jest wielofunkcyjny budynek gospodarczy, w którym znajdowała się stolarnia, stelmacharnia, a na poddaszu spichlerz; budynek z cegły silikatowej, wzniesiony w latach 20. XX wieku.

W kilku zespołach, poza podwórzami zachowały się historyczne (sprzed 1945 roku)

trafostacje, murowane z cegły ceramicznej, o wieżowych formach, nakryte daszkami czterospadowymi (np. Grąd, Łatno, Mołstowo, Smokęcino, Stołąż).

3.5. Budynki mieszkalne

„C z w o r a k i”

Domy robotników folwarcznych były budynkami wielorodzinnymi (tzw. czworaki), tworzyły zwarte ciągi zabudowy, o zbliżonych formach architektonicznych w obrębie poszczególnych wsi i powtarzalnych (segmentowych) układach wnętrza. Zabudowę mieszkalną wznoszono równoległe z inwestycjami gospodarczymi lub modernizowano z chwilą gospodarczej prosperity, a właściciele majątków dążyli do podniesienia poziomu życia pracowników.

Na obszarze gminy Brojce największą grupę stanowią „dwojaki” (np. Darosław, Kiełpino, Mołstowo, Smokęcino, Tapadły), „trojaki” (np. Łatno, Mołstowo) oraz „czworaki” (np. Dargosław, Mołstowo, Stołąż, Strzykocin) oraz współczesne bloki mieszkalne. Zabudowie mieszkalnej towarzyszą niewielkie budynki gospodarcze, a w Mołstowie zachowały się oryginalne dwojaki z przyległą częścią gospodarczą. Są to budynki murowane, parterowe, nakryte wysokimi dachami dwuspadowymi, wzniesione w okresie koniec XIX wieku – lata 30. XX wieku, zaakcentowane prostym detałem (gzymsy, opaski okienne), z datownikami w szczytach (np. Tapadły – 1921). Całość zabudowy mieszkalnej jest użytkowana, ale uległa znacznej modernizacji, czego wyrazem są podziały w kompozycji elewacji i dachu, adekwatne do podziałów własnościowych.

4. Żukowo – stadnina koni

Folwark w Żukowie założony został w 1. połowie XIX wieku, należał do miasta Trzebiatowa i był wydzierżawiany. Na początku XX wieku został przejęty przez państwo (własność skarbową), następnie użytkowany przez wojsko i specjalizował się w hodowli koni¹⁶. W 1939 roku folwark podlegał zarządowi wojskowemu w Nowielicach¹⁷; podobna struktura organizacyjnej zależności zachowana została po 1945 roku. Był to oryginalnie zaprojektowany zespół folwarczny złożony z dwóch podwórz inwentarsko – gospodarczych (po obu stronach drogi) i kolonii mieszkalnej przy esowato wytyczonej drodze wiejskiej.

Współcześnie jest to najlepiej zachowany i – w większości użytkowany - zespół folwarczny, o pierwotnej kompozycji przestrzennej i architektonicznie jednorodnej zabudowie pochodzącej z 1 ćwierci XX wieku. Podwórze rozplanowane jest w kształcie

¹⁶ w 1914 r. odnotowano 356 koni, a grunty folwarku obejmowały 576 ha (wg *Güter-Adressbuch für die Provinz Pommern*, Leipzig 1914, s. 26.).

¹⁷ Niekammer`s, dz. cyt., s. 189.

podkowy, otwartej w stronę drogi, z domem dyrektora na froncie, murem ogrodzeniowym i bramą wjazdową. Po bokach podwórza ulokowane są ciągi zabudowy inwentarskiej, złożone z wielkokubaturowych stajni, które po 1945 roku zostały zaadaptowane na obory, owczarnię, magazyn zbożowy. Od północy podwórze zamykały dwie stodoły; współcześnie przebudowane. Wnętrze dziedzica posiada brukowane ciągi komunikacyjne, z wydzielonymi wybiegami dla koni oraz centralnie wytyczoną - osią - aleją lipowo-klonową. Są to budynki murowane z cegły ceramicznej, nietynkowane, o regularnych kompozycjach elewacji (z ceglany detalem) nakryte dachami dwuspadowymi, z historyczną stolarką okienną i drzwiową (w tym z oryginalnymi okuciami) oraz elementami snycerki w szczytach budynków. Poza głównym podwórzem znajduje się budynek weterynaryjny (tzw. ambulans) oraz kuźnia; oba budynki pochodzą z lat 20. XX wieku. Nowa zabudowa gospodarcza i inwentarska lokowana była poza pierwotnym założeniem przestrzennym – cielętniki, owczarnie, magazyny, garaże, wiaty.

Kolonia mieszkalna robotników folwarcznych stanowi interesujący zespół architektoniczno-przestrenny, zrealizowany w kilku etapach (od początku XX – do lat 20. XX wieku) i ulokowany wzdłuż drogi wiejskiej. Najstarsze budynki znajdują się w płn.-wschodniej części wsi i składają się z tzw. czworaków, ale o zróżnicowanych formach architektonicznych i wystroju. Są to budynki murowane, parterowe, nakryte wysokimi dachami dwuspadowymi (z facjatami) oraz dwukondygnacyjne, z płaskimi dachami i tynkowanymi elewacjami. Zabudowie mieszkalnej towarzyszą niewielkie, murowano-ryglowe budynki gospodarcze, o nadwieszonych (szkieletowych) ściankach kolankowych. Przy drodze do Brojc znajdują się oryginalne dwojaki z częścią gospodarczą oraz tzw. sześciorak; całość zabudowy ceglana, z lat 20. XX w.

Zespół pofolwarczny w Żukowie stanowi pozytywny przykład zagospodarowania i użytkowania historycznej zabudowy w warunkach współczesnej gospodarki rynkowej, a także w „trudnym” okresie restrukturyzacji rolnictwa.